Anne Bos en Jan Ramakers

‘Het roode vaandel volgen wij’

Rood als de symbolische kleur van het socialisme

Welke betekenis mensen toekennen aan een kleur, hangt sterk af van de context. Binnen de politieke sfeer wordt de kleur rood sterk geassocieerd met het socialisme. In dit artikel gaan we in op de herkomst van dit kleurgebruik, de symbolische lading ervan en de band tussen de kleur en de emancipatoire bewegingen. Tot slot leggen we enkele voorbeelden van rode symboliek uit de praktijk onder de loep: het vaandel, de haan, de roos in de vuist en de tomaat.

Er zijn weinig natuurlijke fenomenen waaraan zo veel verschillende betekenissen worden toegekend als aan kleur. Zo heeft kleur onder meer een esthetische functie, een sociale, een culturele, een communicatieve en een biologische. Het is zelfs mogelijk aan kleur een morele betekenis toe te kennen. Zo gold het verschijnsel kleur in de middeleeuwen voor sommigen als een instrument van de duivel die het, zo was men geneigd te geloven, inzette om de tot zonde geneigde mens af te leiden van het werkelijk ware, goede en schone, terwijl anderen kleur juist koesterden als een sieraad van God.¹

Maar kleur heeft ook een politieke betekenis. Waaraan ontleent ‘kleur’ die betekenis? Waarom is de kleur *rood* zo prominent aanwezig in het politieke communicatieve repertoire, met name aan de linkerkant van het politieke spectrum? Om die vragen te kunnen beantwoorden moeten we te rade gaan bij het concept ‘politieke cultuur’, in het bijzonder bij hen die, geïnspireerd door sociologie en culturele antropologie, politieke cultuur benaderen als ‘de zachte kant van de politiek’ en politiek zien als een vorm van symbolische communicatie.²

In dat concept is kleur onderdeel van een symbool. Onder symbolen verstaan we hier alle uitingsvormen die het mogelijk maken te participeren aan een gedeelde wereld. Daartoe behoren taal en andere codes of systemen van symbolen. Met die symbolen zijn mensen voortdurend in staat de wereld om hen heen te construeren, te ordenen en betekenis te geven. Vlaggen, vaandels, wapenschilden en gebouwen behoren bijvoorbeeld tot die symbolische objecten die bijdragen aan de creatie van een gezamenlijke identiteit. Symbolen en symbolisch handelen zijn deel van 'ritueel handelen'. Ritueel handelen is bedoeld om de consistentie van een cultureel systeem te garanderen, eventueel om waardenconsensus tot stand te brengen, met name in een context waarin die waardenconsensus ontbreekt, zoals revoluties, crises, sociale conflicten, autoritaire regimes.³ Naast veel andere kenmerken van ritueel gedrag onderscheidt het zich door zijn evocatieve karakter, in de zin dat het prikkelen van de zintuigen, het trekken van aandacht, het nadrukkelijk manipuleren van symbolen een rol speelt. Als zodanig maken symbolen en rituelen, en dus ook kleuren, deel uit van de politieke cultuur; in de woorden van de Amerikaanse politieke wetenschappers Gabriel Almond en Sidney Verba: van 'de subjectieve dimensie van het politieke systeem'.⁴

Politiek wetenschapper en journalist Bernd Schüller onderscheidt drie fasen in de historische ontwikkeling van het politieke kleurgebruik. Kleuren dienen in eerste instantie als uitdrukking en bevestiging van bestaande macht. Vervolgens ondersteunen zij nieuwe politieke bewegingen in de strijd tegen de traditionele machthebbers. Tot slot worden zij door politieke groeperingen gebruikt als instrument om kiezers te werven, die de uitoefening van de politieke macht moeten legitimeren. Rood als signaalkleur kan echter ook afschrikwekkend werken. Om deze reden wordt het in sommige perioden minder gebruikt.⁵ Dit gebeurt bijvoorbeeld als de waardenconsensus, waaraan zij een bijdrage zou moeten leveren, al realiteit is, zoals heden ten dage het geval is bij de waarden van de sociaaldemocratie. Die waarden worden in Noord- en West-Europa in hoge mate gedeeld; het concept van de verzorgingsstaat is amper omstreden, reden om de signaalkleur rood in de politieke communicatie minder prominent te gebruiken dan in het verleden. Ook als partij en ideologie zich van elkaar verwijderen, kan de taal van de kleur minder eenduidig worden geïnterpreteerd. Zo nam het gebruik van de kleur rood in (West-)Duitse socialistische kring na 1945 sterk af door de associatie ervan met het DDR-communisme en met het rood van de nazivlag.

Kleurensymboliek en heraldiek

Kleurensymboliek en kleurpsychologie zijn dus niet onveranderlijk; het zijn cultureel bepaalde constructen die kunnen veranderen al naar gelang tijd, plaats en cultuur.⁶ Zo staat de kleur rood in China voor 'feest' en 'geluk'. Zo doen er verschillende anekdotes de ronde over Chinese experimenten waarbij de rode verkeerslichten geen sein waren om te stoppen, maar juist om door te rijden. In India staat rood voor 'puurheid' en 'integriteit' en in Zuid-Afrika wordt er rouw mee aangeduid.⁷ Die (relatieve) veranderlijkheid geldt zelfs voor het op zichzelf aan strenge regels onderworpen heraldische systeem uit de middeleeuwen, het systematische (erfelijke) gebruik van gekleurde emblemen op een schild of zegel vanaf het begin van de twaalfde eeuw, een systeem dat orde probeerde te scheppen in de 'ongekende wirwar aan betekenisverleningen' en vooral verbindingen met andere elementen in 'de schepping' die kennelijk overheersend was.⁸

Heraldiek zegt weliswaar niet per se iets over de waarde en de symbolische betekenis van kleuren, maar toch kunnen kleuren in omschreven culturen en subculturen een eenduidige symbolische betekenis hebben; er ontstaan kleursystemen. Kleuren worden dan gebruikt op dezelfde wijze als andere symbolen, namelijk om een boodschap aan een bepaalde gemeenschap over te brengen. De kleurwaardering was in de heraldiek in het West-Europese cultuursysteem overal ongeveer gelijk. Die waardering werd vooral bepaald door de kostbaarheid van de pigmenten. Van de hoofdkleuren van het heraldische systeem waren purper en blauw het kostbaarst door de grondstoffen, terwijl rood (meekrap) relatief goedkoop was, evenals de groene en zwarte pigmenten. Geen wonder dat het purper aan keizers was voorbehouden. Rood werd beschouwd als de kleur van de krijgsmacht, van het gewapende gezag, welke interpretatie teruggaat op de Romeinen: de kleur van de Romeinse legioenen, die voornamelijk uit voetvolk bestonden, was rood. Tijdens de Engelse burgeroorlogen (1642-1651) droeg de *New Model Army* 'red coats', mogelijk om goed zichtbaar te zijn in de rook op het slagveld, maar ook omdat de stof zo goedkoop was.⁹ In een afgeleide betekenis stond het heraldische rood (keel) voor opoffering en moed (terwijl purper werd geassocieerd met waardigheid; blauw [azuur] met wetenschap, waarheid; groen [sinopel] met mildheid, hoop; en zwart [sabel] met gevaar en kracht).

Werd de betekenis van kleur in de heraldiek voor een belangrijk deel bepaald door de prijs van de kleurstoffen, naarmate die pigmenten gemakkelijker en goedkoper te produceren waren, werd het kleurgebruik als

het ware 'democratischer'. Daarmee trad ook de meer symbolische, afgeleide betekenis van kleuren, en vooral van het kleurgebruik, meer op de voorgrond. Rood is de kleur die het meeste effect heeft op de mens, de signaalkleur bij uitstek, hetgeen mogelijk is terug te voeren op het feit dat enerzijds rijpe vruchten rood zijn en daarom een sterke aantrekkingskracht hadden op de verzamelende oermens (wat overigens niet wil zeggen dat rood daarmee ook per definitie een geliefde kleur is), en anderzijds rood in de natuur vaak op gevaar en giftigheid wijst.¹⁰ Maar ook de associatie van de kleur rood met bloed en vuur, dus ook met: hartstocht, dapperheid, strijd lust, opstand en opofferingsgezindheid en liefde (voor de medemens) ligt voor de hand. In de middeleeuwen gold rood overigens ook voor velen als de kleur van zonde en vernietigend geweld: was de duivel niet rood en hielden roodharige vrouwen zich in het geniep niet bezig met hekserij?¹¹

Rood als kleur van de sociale opstand en van emancipatoire bewegingen

Henning Wagenbreth, hoogleraar visuele communicatie in Berlijn, stelt: De kleur rood is '*vom Gestalterischen her wohl die dankbarste Farbe im politischen Spektrum*'.¹² En Arnold Rabbow stelt in zijn standaardwerk *Lexikon politischer Symbole*:

'Das Rot [...] überragt alle sonstigen neuzeitlichen politischen Symbole an Alter, Bedeutung und Werbekraft. Rot ist eine aggressive Farbe; es leuchtet weithin; es zieht mit magischer Gewalt den Blick an; es fordert heraus, wirbt und schreckt ab.'¹³

Rood als kleur in een nationale vlag wordt in de gepaste psychologische context ook gezien als een signaal voor competitie, zo blijkt uit onderzoek van enkele Chinese psychologen.¹⁴ Het is dan ook niet vreemd dat de kleur rood in de negentiende eeuw het symbool bij uitstek werd van sociale opstand en emancipatoire bewegingen. Maar tijdens de meest iconische aller revoluties, de Franse, was rood nog geenszins de exclusieve kleur van de revolutionairen. De Jakobijnenmuts was weliswaar rood, refererend aan de rode hoofdbedekking van de galeislaven, maar ook de Franse contrarevolutionairen gebruikten het rood, en wel als noodkleur in hun vlaggen.¹⁵

Hoe dan ook, tal van rode politieke symbolen hebben in de loop van de negentiende en twintigste eeuw hun intrede gedaan in de socialistische

symboliek: de vijfpuntige rode ster die de (vijf vingers van de) arbeidersvuist symboliseert; de vonk (zoals in de titel *Iskra* van de Russische krant die vanaf 1901 circuleerde onder socialistische bannelingen); de dageraad (zoals in de vrijdenkersbeweging 'De Dageraad'), morgenrood (vgl. het socialistische strijdlied *Morgenrood* geschreven door Dirk Troelstra, de broer van Pieter Jelles), de (rode) roos in de vuist, de rode tomaat, het rode vaandel, de Rooie Vrouwen in de PvdA (1975-1995), het Rode Plein en natuurlijk de rode belettering in pamfletten en op aanplakbiljetten.

Rode symboliek in de praktijk

Het rode vaandel

Een vlag roept sterke, diepgewortelde gevoelens op, en als zodanig dient zij als symbool voor een grote groep mensen; een vlag intensiveert als het ware sociale solidariteit.¹⁶ Aan de kleuren van vlaggen, met name van nationale

Afbeelding 1: De vlag van Kenia. Bron: wikipedia https://nl.wikipedia.org/wiki/Vlag_van_Kenia#/media/File:Flag_of_Kenia.svg

vlaggen, worden in de regel positieve morele betekenissen toegekend, zij het nogal arbitrair. Zo staat het zwart in de Keniaanse vlag (afbeelding 1) voor het volk, het rood voor het bloed (vergoten in de onafhankelijkheidsstrijd), het groen voor het land en het wit voor de eenheid. Dergelijke observaties zijn

ook van toepassing op vlaggen die dienen als symbool van opstand.¹⁷ Arnold Rabbow, de eerder geciteerde autoriteit op het gebied van politieke symboliek, karakteriseerde het rode vaandel als het 'gelungenste moderne politische Symbol überhaupt'.¹⁸

Het rode vaandel (afbeelding 2) schijnt voor het eerst in 1834 voor het voetlicht te zijn gebracht, en wel bij een opstand van arbeiders in de zijde-industrie in Lyon. In het revolutiejaar 1848 werd het voor het eerst op grote schaal gebruikt, waarna het in de tweede helft van de negentiende eeuw uitgroeide tot het intimiderende schrikbeeld van de bourgeoisie bij uitstek. Het eerste marxistische regime dat rood uitriep als zijn officiële kleur, was de Parijse Commune. Kortstondig nam zij in 1871 in Parijs de macht over en verving de *tricolore* door het rode vaandel, een symbolische daad die de verandering van regime moest onderstrepen.

De Russische sociaaldemocratische beweging nam het symbool over en in 1917 werd rood de officiële kleur van de Russische communistische regering. Het rode vaandel werd in 1923 de vlag van de Sovjet-Unie, voorzien van de vijfpuntige ster en hamer en sikkel in geel. Overigens was rood ook in prerevolutionair Rusland een populaire kleur; de betekenis van het Russische woord voor rood (*krasnij*) is gelijk aan het Russische bijvoeglijke naamwoord 'mooi'. In die zin is het Rode Plein in Moskou ook het Mooie Plein.¹⁹

De jonge Adolf Hitler was sterk onder de indruk van het evocatieve karakter van het rode vaandel. Hij schatte de aantrekkingskracht ervan op de arbeidersklasse, die hij graag voor zich wilde winnen, zo hoog in dat hij het incorporeerde in het nationaalsocialistische symbolenrepertoire, zij het 'verrijkt' met de zwarte swastika. In *Mein Kampf* schreef hij volgens Rabbow het volgende over een socialistische massademonstratie, waarvan hij getuige was:

Afbeelding 2. Heruitgave van een affiche uit 1920/1921 door PvdA uit 1971. Ontwerper Albert Hahn jr. Bron: DNPP Groningen <http://facsimile.ub.rug.nl/cdm/singleitem/collection/DNPPaffiches/id/1182/rec/38>

'Ein Meer von roten Fahnen, roter Binden und roter Blumen gab dieser Kundgebung, an der schätzungsweise hundertzwanzigtausend Personen teilnahmen, ein schon rein äußerlich gewaltiges Aussehen. Ich konnte selbst Fühlen und verstehen, wie leicht der Mann aus dem Volke dem suggestiven Zauber eines solchen grandios wirkendes Schauspiel unterliegt.'²⁰

De rode vlag figureerde ook veelvuldig in revolutionaire dichtkunst en in liederen, zoals in het iconische 'The Red Flag' van de socialistische Ierse journalist en politieke activist Jim Connell uit 1889. De symboliek van de bekendste strofe en van het refrein is met bloed doordrenkt:

*The people's flag is deepest red,
It shrouded oft our martyred dead
And ere their limbs grew stiff and cold,
Their hearts' blood dyed its every fold.*

*So raise the scarlet standard high,
Beneath its shade we'll live and die,
Though cowards flinch and traitors sneer,
We'll keep the red flag flying here.*

Vanaf de oprichting van de partij is 'The Red Flag' de officiële partijhymne van de Britse Labour Party, maar ook buiten Groot-Brittannië, tot aan de Verenigde Staten en Zuid-Afrika aan toe, was het lied van grote invloed.²¹ Ook in de twintigste-eeuwse popmuziek is 'The Red Flag' vele malen gecoverd als protestlied, bijvoorbeeld door Billy Bragg op het album *The Internationale*.²²

'De Socialistenmars' of 'Het roode vaandel volgen wij', in 1898 door A.S. de Levita, geschreven voor het socialistische koor Stem des Volks, toont ten overvloede aan dat symbolen, in dit geval het iconische rode vaandel, een verschuiving in betekenis kunnen ondergaan. Het rode vaandel – en het socialisme – staan hier niet meer zo zeer voor oproer, revolutie en bloedrood bloedvergieten, maar voor vrede.²³ 'Het roode vaandel volgen wij' is weliswaar nog steeds een strijdlied dat het verlangen naar 'verlossing uit de slavernij' verwoordt, maar het is vooral ook een anti-oorlogslied, dat oproept de 'wapenen der barbaren' te vervangen door het 'geesteszwaard der vrijheidsscharen', welke oproep culmineert in de strofe:

*Dat vrede heers', dat welstand bloei',
Dat vreugd' en hope eens doorgloei'
Des werkers huis, des werkers leven,
Dat is het doel waarnaar wij streven!*

In de Rooie Haan

In de jaren zeventig en tachtig maakte de socialistische radio- en televisieomroep VARA (Vereniging Arbeiders Radio Amateurs) furore met het radioprogramma *In de Rooie Haan*, dat op onnavolgbare wijze de tijdgeest aanvoelde. Het linksgeoriënteerde programma – een politiek café

Afbeelding 3. PvdA affiche
verkiezingen 1948. Bron: DNPP
Groningen <http://facsimile.ub.rug.nl/cdm/singleitem/collection/DNPPaffiches/id/1913/rec/11>

dat een mengeling bracht van politiek, informatie en cabaretesk amusement - werd gepresenteerd door coryfeeën als Wim Bosboom, diskjockey Felix Meurders en buitenlandcommentator Karel Roskam. Kritische gesprekken met politici, gevoerd op het scherp van de snede, vormden de hoofdmoot; wie niet tot de linkse kerk behoorde onderwierp zich niet zelden met lood in de schoenen aan de interviewers, en politici van christendemocratische huize als Dries van Agt en Barend Biesheuvel weigerden zelfs te verschijnen omdat ze de interviewers te vooringenomen vonden.²⁴ Tot de spraakmakende onderdelen behoorden onder meer de politieke opiniepeilingen (afbeelding 3) van Maurice de Hond en de beursberichten voor de prijzen van softdrugs die werden gepresenteerd door

Koos Zwart, zoon van Irene Vorrink, PvdA-minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het kabinet-Den Uyl, en van Joop Zwart, voormalig communistisch verzetsstrijder en politiek activist.

Het lijkt erop dat de bedenkers van *In de Rooie Haan*, onder wie de nog steeds politiek actieve Jan Nagel, destijds lid van het PvdA-partijbestuur, een ludiek spel hebben gespeeld met kleur en symboliek toen zij de naam voor het programma bedachten. Nagels memoires bieden er geen uitsluitel

over, net zomin als de 'VARA-biografie' van Huub Wijfjes.²⁵ Strikt genomen behoort 'de rode haan' (in deze samenstelling) niet tot de traditionele symbolen van het socialisme. Van oudsher staat 'de rode haan' voor vuur in uitdrukkingen als 'de rode haan over iemands huis laten vliegen', 'de rode haan laten kraaien' en 'de rode haan in een huis steken', die alle staan voor: een huis in brand steken. De uitdrukking zou volgens sommigen teruggaan op de gewoonte van zestiende-eeuwse brandstichters, om de gebouwen die zij op het oog hadden van een rood merkteken te voorzien dat op een haan leek. Anderen menen dat de uitdrukking is terug te voeren op het feit dat een brandend huis in het holst van de nacht de hemel verlicht alsof het de dageraad is, het uur

waarop de haan kraait.²⁶ Hoe dan ook: de rode haan is een vurig symbool, dat wel past bij de opstandigheid van het socialisme. In het logo van *In de Rooie Haan* (afbeelding 4) heeft een van de vleugels van het dier ook de vorm van een vlam, het oorspronkelijke logo van de VARA. Daarnaast kraait de haan oproer en victorie, ook dat past in de boodschap die de radiomakers wilden uitdragen. De haan was als sinds 1951 een VARA-symbool: de radio-uitzendingen begonnen van oudsher met het kraaien van de haan, een geluid dat (inderdaad!) de nieuwe dageraad aankondigde (een in de sociaaldemocratische retoriek veel gebruikt beeld), een hoopvolle toekomst waarin de socialistische idealen zouden zegevieren. Met de intrede van de tv in Nederland in de jaren vijftig verscheen de VARA-haan ook op het tv-scherm.²⁷

Afbeelding 4. Logo *In de Rooie Haan*. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam <https://search.socialhistory.org/Record/805303>

De (rode) roos in de vuist en de rode tomaat

In de recente geschiedenis van de sociaaldemocratie is de rode roos in de vuist waarschijnlijk het wijdst verspreide propagandasymbool. Het kon worden gesignaleerd in uiteenlopende landen als Nederland, Frankrijk, Duitsland, Denemarken, Finland, Italië en Spanje. De symboliek ligt voor de hand: de rode roos belooft een nieuwe, betere samenleving; de vuist

staat voor vastberadenheid. In Nederland koos de Partij van de Arbeid (PvdA) in de jaren zestig voor het symbool, en de partij handhaafde het tot de Statenverkiezingen in 1991 toen het als ‘wat gedateerd’ werd beschouwd en de presentatie van de partij moest worden ‘opgefrist’. Dit overigens zonder dat het partijbestuur afstand wenste te nemen van de kleur rood als identiteitsbepalende factor want, aldus de woordvoerder van het partijbestuur: ‘Rood als centraal kenmerk is een stevige kleur die iets progressiefs heeft, iets aanvallends.’²⁸

In 1992 ontwierp grafisch ontwerper Marcel Bakker een nieuw logo in de vorm van een gestileerde rode roos met een vuist in het hart van de bloem. Pikant detail met het oog op de kracht van het symbool: het logo geeft een rechtervuist weer en niet een linkervuist, zoals in het oude beeldmerk te zien was en zoals men bij een sociaaldemocratische partij ook zou verwachten. Jarenlang bleef dit onopgemerkt, maar toen de Jonge Socialisten in 1998 de partijtop daarop wezen – zij vonden het ‘tekenend voor het steeds rechtsere, beleid van de partijtop’ – kregen zij nul op het rekest: het bleef bij een rechtervuist.²⁹

Dat de roos in de vuist bij uitstek wordt gezien als een sociaaldemocratisch symbool, bleek toen in verschillende landen de sociaaldemocratische partijen inhoudelijk wilden vernieuwen en hun blik wilden verruimen. Om die reden wensten zij afstand te doen van het symbool. In 2002 introduceerde de Belgische *Parti Socialiste*, 25 jaar na de invoering van het oude – de roos in de vuist –, een nieuw logo met een slanke ‘P’ en een vettere ‘S’ op een felrode achtergrond, een beeldmerk dat moet uitdrukken dat de socialistische waarden belangrijker zijn dan de partij.³⁰ De Italiaanse *Partito Radicale*, een vrijzinnige partij die voor burger- en mensenrechten, seksuele vrijheid, feminisme, pacifisme en liberale drugswetgeving en tegen corruptie en de invloed van de katholieke kerk streed, nam met pijn in het hart in 2008 afscheid van de roos in de vuist toen zij de samenwerking aanging met de Democratische Partij (PD) van ex-communisten en progressieve katholieken.³¹

In Nederland kreeg de roos in de vuist van de PvdA in 1993 concurrentie van een equivalent in de vorm van de rode tomaat van de radicalere Socialistische Partij (SP). Om de parlementaire doorbraak, waar de voormalige actiep partij sinds 1991 naar streefde, daadwerkelijk te bewerkstelligen zette de partijleiding in dat jaar de meest gedurfde stap in het bestaan van die partij. In plaats van de kiezer voor te houden dat het met de SP aan de macht allemaal veel beter zou worden, koos de partij radicaal en

principieel voor de positie van de oppositiepartij. 'Stem tegen, stem SP' werd de provocerende slagzin. Symbool van de nieuwe aanpak werd de tomaat, naar eigen zeggen '[b]oordevol gezonde vitamines maar ook een geducht protestwapen tegen slecht politiek toneel'.³² Dat laatste was een verwijzing naar de 'Aktie Tomaat' in de jaren zestig, toen jonge toneelschoolstudenten in opstand waren gekomen tegen de in hun ogen elitaire toestanden in de theaterwereld.

Tot slot

Kleur is bijna letterlijk het meest in het oog springende element van politieke communicatie in brede zin. De socialistische beweging heeft zich vrijwel onlosmakelijk verbonden met een van de krachtigste kleuren: rood. Rood trekt immers de aandacht: het kan duiden op bloed, vuur, vruchtbaarheid, opstandigheid en gevaar. Dat neemt niet weg dat diezelfde socialistische beweging enigszins ambivalent staat tegenover de eigen symboliek. Het rode vaandel is, zeker in Noordwest-Europa, uit het straatbeeld verdwenen, de rode roos in de vuist wordt gaandeweg vervangen door minder provocerende, decentere symboliek. Dat is alleszins begrijpelijk voor zover de sociaaldemocratie niet geassocieerd wil worden met het communisme en communistische symbolen. Maar het zegt ook iets over de ideologische ontwikkeling van de sociaaldemocratie, die onder meer via de 'derde weg' een vergelijking zoekt met neoliberalisme en kapitalisme. Dat heeft onmiskenbaar geleid tot een zekere fletsheid van het West-Europese socialisme en een gebrek aan herkenbaarheid, hetgeen zich lijkt te vertalen in de afkalvende electorale aanhang. Enig eerherstel voor de socialistische symboliek zou daar verandering in kunnen aanbrengen. Dat hoeft niet per se in de vorm van het rode vaandel of de rode roos, een snufje rode peper kan ook heilzaam zijn.

Noten

1. Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw. Over kleuren van de Middeleeuwen en daarna* (Amsterdam 2002) passim.
2. Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey en Heinz-Gerhard Haupt (red.), *Writing political history today* (Frankfurt en New York 2013).
3. Barbara Stollberg-Rilinger, 'State and political history in a culturalist perspective' in: A. Flüchter en S. Richter (red.), *Structures on the move. Heidelberg studies on Asia and Europe in a global context* (Berlijn en Heidelberg 2012) 43-58; Idem, 'Zeremoniell, Ritual, Symbol. Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation

- in Spätmittelalter und Früher Neuzeit' in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 27 (2000), 389-405; Tom van Dorp, 'Politieke rituelen: de dynamiek van orde', in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990), 127-128; Ulrich Sarcinelli, 'Symbolische Politik und politische Kultur. Das Kommunikationsritual als politische Wirklichkeit', in: *Politische Vierteljahresschrift* 30 (1989) nr. 2, 292-309.
4. Gabriel A. Almond en Sidney Verba, *The civic culture. Political attitude and democracy in five nations* (Princeton 1963).
 5. Bernd Schüler, 'Farben als Wegweiser in der Politik', in: *APuZ. Aus Politik und Zeitgeschichte* 20 (2006) p. 31-38, Zie: <http://www.bpb.de/apuz/29742/symbole>, geraadpleegd op 29 januari 2018; Anne Kaiser, *Ästhetik der politischen Farben. Farbenlehre als Mittel der politischen Inzenierung* (München 2007).
 6. Abra L. Verosub, 'Scarlet letters: Metonymic uses of the color red', *Semiotica* 102 nr. 1-2 (1998) p. 27-47.
 7. Perry Link, *An anatomy of Chinese. Rhythm, metaphor, politics* (Harvard 2013) 269; Gulab Keskar, 'Color psychology and its effect on human behaviour', in: *Paint India* (2010) mei, 62
 8. Pleij, *Van karmijn, purper en blauw*, 30.
 9. Jim Keys, *Fighting Brits. 600 years of Conflicts* (Lulu.com; United Kingdom 2013) p. 288; www.hubert-herald.nl/Kleuren.htm ; voor de fluctuerende waardering van kleuren als afgeleide van de economische waarde van de pigmenten in de Middeleeuwen. Zie ook: Pleij, *Van karmijn, purper en blauw*, passim.
 10. Stephen E. Palmer en Karin B. Schloss, 'An ecological valence theory of human color preference', *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107 (2010) nr. 19, 8877-8882; Verosub, 'Scarlett letters', 38-39.
 11. Pleij, *Van karmijn, purper en blauw*, 127-130.
 12. Schüler, 'Farben', 3.
 13. Arnold Rabbow, *dtv-Lexikon politischer Symbole A-Z* (München 1970) 198 geciteerd bij Schüler, 'Farben', 32.
 14. Tengxiao Zhang e.a., 'Red color in flags. A signal for competition', *Color Research and Application* 43 (2018) nr. 1, 114-118.
 15. Cissie Fairchilds, 'Fashion and freedom in the French Revolution', *Continuity and Change* 15 (2000) nr. 3, p. 419-433; Jennifer Harris, 'The red cap of liberty. A study of dress worn by the French revolutionary partisans, 1789-1794', *Eighteenth-Century Studies* 14 (1981) 283-312.
 16. Raymond Firth, *Symbols. Public and private* (Londen 1973) 328. Opmerkelijk genoeg noemt Firth in dit verband het (bloed)rode vaandel van de socialistische beweging niet.
 17. *Idem*, 350-351 en 364-367.
 18. Rabbow, *Lexikon*, p. 201, geciteerd bij Schüler, 'Farben', 32.
 19. Cristel Lane, *The rites of rulers. Ritual in industrial society - the Soviet case* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 200-201.
 20. Rabbow, *Lexikon*, p. 200, geciteerd bij Schüler, 'Farben', 2-3.
 21. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Red_Flag, geraadpleegd op 30 januari 2018; <http://>

- www.labour-history.org.uk/Red%20Flag.htm, geraadpleegd op 30 januari 2018.
22. Zie voor een overzicht: <https://www.allmusic.com/search/all/the%20red%20flag>, geraadpleegd op 31 januari 2018.
 23. Zie voor de volledige tekst van het lied: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Socialistenmars>, geraadpleegd op 30 januari 2018.
 24. Huub Wijffes, *VARA. Biografie van een omroep* (Amsterdam 2009), 301.
 25. Jan Nagel, *Boven het maaiveld* (Soesterberg 2001); Wijffes, *VARA*.
 26. Olivier van Renswoude, 'De rode haan, in de hens', <https://taaldacht.nl/2017/04/21/de-rode-haan-in-de-hens/>, geraadpleegd op 30 januari 2018.
 27. <https://wiki.beeldengeluid.nl/index.php/VARA-televisievormgeving>; <http://www.vormvanvermaak.nl/allereerste-varahaan/>, beide websites geraadpleegd op 30 januari 2018.
 28. 'Roos-in-de-vuist door PvdA als partijsymbool afgeschaft', *NRC Handelsblad*, 13 december 1990.
 29. 'PvdA-roos moet in de linkervuist', *De Volkskrant*, 12 juni 1998.
 30. 'PS neemt afscheid van vuist met roos in logo', *De Standaard*, 13 januari 2002.
 31. 'Verkiezingen Italië zonder radicale Roos in de Vuist', *de Volkskrant*, 21 februari 2008.
 32. <https://www.sp.nl/wij-sp/geschiedenis>, geraadpleegd op 30 januari 2018